

3 ІСТОРІЇ ОУН ТА УПА

Натан Д. та Тетяна Пилипів Шиппі (США)

НАЦІОНАЛІЗМ, ЛЕГІТИМНІСТЬ І МІНЛИВІСТЬ ПРОБЛЕМИ ОУН–УПА

Багато науковців зацікавлені в проблемі “ОУН–УПА”¹, але чим саме є ця проблема? Американські соціологи звертають увагу на те, як певні суспільні групи “створюють” соціальні проблеми через використання риторичних способів і поширення відповідних ідей, щоб отримати підтримку суспільства для вирішення цих проблем². В цій концепції, важливість певної проблеми в культурі і в політиці в більшості залежить від того як суспільні групи *привертають увагу* до цієї проблеми і намагаються створити певне враження про неї. “Проблема ОУН–УПА” була “створена” в різних формах і мала різне значення залежно від періоду історії та правлячих верхів.

До 1991 р., і навіть в час існування ОУН–УПА, радянські джерела стверджували, що ОУН–УПА були терористами, чи маріонетками Німеччини (твердження, які і далі підтримуються певними суспільними групами). Протягом цього періоду, українська діаспора та інші групи здійснювали протилежні “контр-презентації”³, котрі подавали членів ОУН–УПА як героїв⁴. Протягом останнього часу також можна помітити зростання кількості українських публікацій, котрі або підтримують думку діаспори, або є більш схожі до радянської інтерпретації⁵. Хоча ОУН–УПА надалі подаються, як “проблема”, чи запитання без повної відповіді, значення цієї проблеми однозначно змінилось з 1940-х років.

Ця зміна мала місце тому що змінилось саме визначення “проблеми” ОУН–УПА, і стало більш очевидним, що найбільш важливий предмет обговорення є не те, хто такі були члени ОУН–УПА, чи що вони робили, але навпаки – що саме вони символізували в минулому (і що вони символізують сьогодні). Ця “проблема”, отже, стосується тих подій та обставин української історії, які є втілені і репрезентуються в образі УПА. Тож основною метою цієї статті є дати відповідь на запитання: як “проблема” ОУН–УПА змінилась в контексті історії, і що ця зміна значить для української ідентичності?

Ми використовуємо термін ОУН–УПА для опису членів УПА: тих, які функціонували під егідою ОУН–Б, чи в ширшому розумінні, військових дій виконаних всіма членами ОУН протягом 1940-х років. Хоча є багато різночитань в категорії “ОУН–УПА”, ми її використовуємо як один загальний термін тому що так робили радянські джерела, і сучасні історичні доробки продовжують цю традицію⁶. Додатково, ми не відкидаємо певні інші події чи групи що можуть мати відношення до цього аналізу (наприклад, Нахтігаль). В сукупності, ми зосередимося на збройних силах українських націоналістів протягом початку/середини ХХ ст., з використанням ОУН–УПА, як основного прикладу.

Цей проект фінансується науковим грантом імені Вільяма Дж. Фулбрайта через Державний Департамент США. Наш аналіз спирається на документи колишньої УРСР, зібрані в Івано-Франківському обласному архіві (допомога Ігора Пилипіві була безцінною протягом цього періоду) та інших архівах; історичні книги з Західної та Східної України по ОУН-УПА та по Україні протягом 1930–1950-х років; інші документи. Вивчаючи питання ОУН-УПА, ми також сподіваємось привернути увагу до глибших питань, котрі лежать в основі сучасних та минулих історико-культурних дебатів в Україні.

Оцінка сучасного стану проблеми: Народження в суперечливому світі

Хоча корені ОУН сягають УНР 1918–1923 рр., УПА було створено під час до-сить суперечливого періоду історії України. В обставинах, що настали після придушення Народних Республік в 1920-х роках, польського захоплення теперішніх західноукраїнських земель, невдалих спроб націоналізації, Голодомору, Пакту Молотова-Ріббентропа, умовах німецької окупації, конфлікту з поляками, і звичайно Другої світової війни розвинулось кілька українських націоналістичних збройних рухів. Зріст сили УПА в 1942-1943 рр., та і її наступна відносна домінантність серед національних військових сил, мала місце в період, коли майбутнє цілої української нації стояло під питанням.

На той час, “проблема” ОУН-УПА вбачалась через призму боротьби проти поступу найбільш домінантної політичної сили в регіоні – Радянського Союзу. Дехто приписує УПА повний німецький вплив, в той час як інші описують їх як таких, що втілювали національну ідею; але, незалежно від позицій, невизначеність проблеми УПА залишилася. Запитання котре нам потрібно задати сьогодні є таким: що ця проблема означала з свого початку, в тому контексті, в якому відбувалось її становлення?

Американські науковці, що спеціалізуються на соціальних заворушеннях, визначають, що групи в суспільстві використовують культурні “рамки” щоб характеризувати поняття і події таким чином, щоб вони відповідали їхнім суспільним потребам⁷, тобто проблеми створюються відповідно до інтересів впливових груп в соціумі. Отже, визначення проблеми ОУН-УПА протягом її початкових років було зроблено в рамках поглядів тогочасного суспільства, тобто радянської системи. Метою радянських партизанів і лідерів того часу було не тільки змусити людей до покори, але також перемогти у культурно-ідеологічному протистоянні⁸. Як видно із партійних документів Західної України 1940-х–1960-х років, ОУН-УПА і націоналізм описувались в певній “рамці”, і не лише в призмі злочинності і протистояння, але й у вимірі ідеологічно-освітньої проблематики: зазначалось, що націоналістична ідеологія “заразила” молодь і протистояла радянській системі цінностей⁹. З подальшим поширенням радянської ідеології, націоналізм ставав не стільки ворогом, скільки перешкодою.

Однак, цікаво, що основні радянські джерела рідко описували *ідеологію* ОУН-УПА, за виключенням закидів у поширенні “імперіалізму” чи “буржуазності” (нерозсудливе і неточне використання цих термінів). Але, з усіма цими титулами, навіть радянська пропаганда використовувала термін “націоналісти” (в негативному плані), котрий, звичайно що, націоналісти теж вживали (тільки в позитив-

ному значенні). Ми з цього розуміємо, що проблема ОУН–УПА, ще з свого започаткування, випливала із різного прочитання терміну “націоналізм”. Це варто відзначити, оскільки націоналізм, зазвичай, є гордістю за свою країну, хоча передбачає тенденцію до недооцінки інших націй¹⁰. Використання терміну “націоналізм” теж могло бути спробою прирівняти ОУН–УПА до радикального націоналізму в Німеччині і Італії. Однак, також є дуже важливо, що в контексті міжнародної (чи інтернаціональної) класової солідарності, націоналізм був занадто ізольованим, чи занадто само-центристським. Отже, початкова проблема ОУН–УПА відносилась до права народу мати свої кордони і визначати курс майбутнього своєї країни в контексті поширення радянської ідеології і міжнародного впливу.

Замовчування і обговорення: Радянська історія

Слідуючи за спадом в силі і офіційним розпадом УПА, а згодом і смертю Степана Бандери в Мюнхені в 1959 р.¹¹, ОУН–УПА перейшли з категорії сучасності до категорії історичної, що було фундаментальною зміною в розумінні цієї “проблеми” і її об’єктивної сутності. Протягом 1940–1950 рр., в обставинах бойових дій, які зрештою призвели до знищення членів УПА, важко було заперечувати існування повстанської армії, чи діяльність “буржуазних націоналістів” (термін, який використовували ще багато років по тому)¹² в цілому. Однак, в кінці 1960 р. і опісля, залишились лише оповіді, котрі можна було заперечувати або інтерпретацію яких можна було змінювати: тому є дуже влучним вислів який приписують Вінстону Черчиллю: “Історію пишуть переможці”.

Історія – це не те саме, що минуле. Навпаки – історія є *розповіддю про минуле*¹³. І, як будь-які розповіді, історію передають з точки зору її оповідача. Як написав антрополог Дж. Фрідман, всі оповіді історії також створюють ідентичність – оповідаючи історію про особу чи націю також дає можливість взяти про їхній характер¹⁴. В цьому розумінні, оповідь історії є важливою для формування національної ідентичності в бажаному ключі. Протягом радянського правління після 1950-х років, історія України та історія ОУН–УПА були обмежені до тих історій та ідентичностей, які бажала бачити радянська влада. Дехто описував це явище як цензуру, дехто – як творче передання історії, але немає сумніву, що історія на той час була невідокремною частиною політичної структури.

По закінченні активної діяльності УПА, історичні дані про неї майже не подавались. Це замовчування саме по собі вартує нашої уваги, тому що історія, як цілісний процес, була дуже важливою для радянського пропагандистського апарату. Історія Радянського Союзу, чи історія України, котрі не включали опису ОУН–УПА чи інших націоналістів, показували нібито нову однозначну ідентичність України, котра повністю приймала партнерство з Росією та іншими частинами Радянського Союзу. Більше того, це підтверджувало верховенство та легітимність радянської системи та її ідеології – зображаючи світ в контексті як поетапного руху до торжества комунізму. В такому поданні історії проблема УПА ніби-то не існувала.

Звичайно, коли ера Брежнєва переросла в роки Горбачова, гласність відкрила можливості обговорення героїчної боротьби націоналістичних рухів в деяких радянських державах, і історії членів ОУН–УПА (деякі з яких передавались діаспорою) почали з’являтися в засобах масової інформації. Нові історії про УПА

створили нові ідентичності для цієї групи, і для України в цілому. З появою позитивних описів УПА, ослабленій Партії було не вигідно надалі замовчувати цю тему. Тому, ще в 1970-х роках, відбулось відновлення історій – і ідентичностей – зображення УПА та її членів, як німецьких маріонеток і “буржуазію”¹⁵. В світі, де справжнє зло нацистського апарату стало повністю очевидним, для радянської системи стало вигідно ідентифікувати ворогів держави як ворогів людства, використовуючи такі заголовки як “Дорогою ганьби і зради”¹⁶. Звичайно що такі зображення також багато показали про ідентичність, яку радянське керівництво старалось створити для себе: якщо ці вороги радянської держави були такими жорстокими і злими, то тоді та історія, яку Радянський Союз створював для східної Європи, і надалі могла залишатися в непорушную, законною, і популярною.

Тоді і тепер: “Проблематика” історії незалежності

Напевно найбільшою зміною в проблематиці ОУН–УПА є той факт, що після здобуття незалежності уряд України фокусує увагу на використанні історії для створення національної ідентичності – з ОУН–УПА, як основною складовою цього процесу. Це означає, що проблема ОУН–УПА тепер має близьке відношення до того, якою є ідентичність України сьогодення. Найбільш прямо, наслідки теперішнього розгляду питання про ОУН–УПА вплинуть на те, яким буде ставлення до ветеранів ОУН–УПА: як до ветеранів війни (з виділенням фінансової підтримки), чи як до нелегітимних борців. Це питання стало найбільш гострим в недавньому конфлікті між ветеранами ОУН–УПА і Червоної армії в Києві¹⁷. Однак, в більш широкому розумінні, вивчення історичної ідентичності означає, що питання ОУН–УПА тепер символізує офіційний інтерес українського уряду як до радянського, так і до антирадянського минулого України.

Частково через прямі політичні і фінансові обставини, сучасне питання ОУН–УПА фокусує увагу на визначенні її минулого в контексті сьогодення (в умовах, коли дії нацистської Німеччини засуджені цілим світом, Україна має незалежність і Росія проявляє велику зацікавленість в політичному житті її країн-сусідів). В цьому контексті питання постає про те чи ОУН–УПА і інші групи були легітимними борцями за визволення українського народу, чи вони співпрацювали з нелегітимними окупантами (нацистами) проти справді легітимного визволителя і лідера – Радянського Союзу. Архівні докази і відкриті дебати ще недостатньо змінили ставлення до питання, яка сила протягом 1940–1950-х років мала найбільш легітимні права на Україну та її народ. Відповідь на це запитання визначить відповідь на більш широке питання – про те, хто справді представляв інтереси України – а значить, хто заслуговує визнання в сучасній незалежній Україні.

В аналізі минулого з точки зору сьогодення питання легітимності має для позиціонування тогочасних політичних сил в країні, і визначення, хто насправді стояв на стороні захисту інтересів народу України та її незалежності. Це питання можна задати з протилежної точки зору: хто був імперіалістом, несправедливим окупантом землі, репресивною силою. Варіанти відповіді на це запитання включають аргументи виключно стосовно Радянського Союзу або ОУН–УПА (в сучасній перспективі нацистів ніколи не представляють, як легітимних володарів України, і рідко вбачають поляків, як тих, що мали певне право на західноукраїнські землі).

Одна з найбільш часто повторюваних характеристик щодо легітимності тієї чи іншої сили, є яка із протиборчих сторін мала підтримку українського населення. Цей аргумент часто використовується при описі того, як населення певного регіону підтримувало нові, ще не заплямовані сили¹⁸. Важливість підтримки населення також можна побачити в радянських твердженнях, що певні групи були “вороже-чужорідним елементом”¹⁹. Навіть більш драматично подаються твердження вбивства або жорстоке ставились до українців з боку певних сил – чи це були репресії радянської влади, чи атаки проти несимпатизуючого населення групами ОУН–УПА²⁰ – що сьогодні використовується на доказ того, що такі рухи є не лише некерованими (що можна показати через погроми чи дії проти поляків)²¹, а також є антиукраїнськими. Хоча більшість таких дискусій фокусуються на Західній Україні, дехто також використовує громадську підтримку ОУН–УПА в Східній Україні, щоб показати універсальну легітимність українського націоналізму²².

Іншим аспектом проблеми ОУН–УПА (і ширшої проблеми української ідентичності) є, звичайно ж, співпраця між ОУН–УПА і Німеччиною, чи з іншого боку, співпраця між Сталінським керівництвом і Німеччиною). Американський літературний критик і письменник Кеннет Бурке написав, що ідентифікація однієї групи з іншою значить що вони мають “взаємозалежність”, чи вони мають схожі цілі²³. Підкреслення співпраці в такий спосіб є намаганням ідентифікувати таку сторону (в даному випадку ОУН–УПА) з нацистським режимом, який не мав ні історичних, ні етнічних, ні інших прав на Україну. Співпраця з Німеччиною підкреслює, що колаборанти мають спільну мету із зовнішніми окупантами – а отже така співпраця зводила нанівець легітимність їх влади в Україні.

Звичайно, що насправді рівень співпраці ОУН–УПА з Німеччиною не був однозначним, і відрізнявся між різними групами УПА, але ці відмінності мало значать для спроб визначення легітимності руху загалом. Інформація про те, що Роман Шухевич, лідер УПА, очолював «Нахтігаль», в поєднанні з повідомленнями стосовно проявів жорстокості вояками «Нахтігально»²⁴, використовується щоб охарактеризувати членів УПА, як таких, що підтримували інтереси Німеччини, та розділяли її ідеологію і методи. Також, підкреслення екстремістських аспектів українського націоналізму і закиди погромів чи етнічних чисток проти поляків є намаганнями показати ідеологічну схожість ОУН–УПА з німецьким та іншими радикальними націоналістичними рухами того часу (Італія)²⁵. Ті хто *заперечують* цей аргумент, часто фокусують увагу на тактичній логіці – а саме, що українські націоналісти мали контакти з німцями через репресивні дії радянської окупації, і тому що радянська влада була їхнім головним ворогом²⁶. Отже, співпраця, зображена таким чином, була всього-на-всього тактичним використанням іншої зовнішньої сили для досягнення української незалежності.

З другого боку, німецько-радянська співпраця, особливо перед початком війни в формі так званого “Пакту Молотова-Рібентропа”, зменшує значущість деяких попередніх та сучасних звинувачень проти ОУН–УПА щодо співпраці з нацизмом. В спробі визначити сфери впливу та попередити важку війну, пакт 1939 р. визначив умови, які призвели до рішень про зміну контролю над Західною Украї-

ною. Однак, це також піднімає питання про удавану неправильність такої співпраці в радянських твердженнях. Як би там не було, співпраця використовується як основний фактор визначення легітимності тої чи іншої групи.

Насамкінець, методи та дії ОУН–УПА, радянської влади та інших сил є важливими для визначення їх легітимності в Україні. Радянський режим, наприклад, міг спочатку мати певну підтримку населення західної України на першому етапі «визволення» з-під влади Польщі, але вона повністю зникла внаслідок брутальних репресій під час їхньої жорстокої політики більшовизму²⁷. З другого боку, опис УПА, як наслідку радянських репресій чи польських утисків²⁸ підсилює характеристику ОУН–УПА, як визволителів, з зображенням радянської чи польської влади як нелегітимних окупантів (а отже, нічим не кращих від імперіалістичної Німеччини).

Висновки

Сучасна проблема визначення дій ОУН–УПА є складною через часами екстремальні прояви цього руху, роль Німеччини, суперечливий характер радянського правління та інші протиріччя. Однак, внаслідок позиціонування діяльності ОУН–УПА, як одного із важливих аспектів історичної відбудови нації в нинішній Україні, сучасна проблема в більшості фокусується на легітимності української спадщини. Це ускладнює об'єктивне вивчення історії ОУН–УПА (як було також зазначено О. Лисенком)²⁹. Прийняття офіційної позиції щодо ОУН–УПА означає прийняття офіційної позиції стосовно радянського минулого України. Це відрізняється від зображення ОУН–УПА до 1991 р. коли радянська влада *ще не була* частиною минулого. Але тепер, коли і ОУН–УПА, і радянська влада є об'єктами історичної спадщини України, багато авторів, котрі пишуть цю історію, усвідомлюють, що ні ОУН–УПА, ні радянська влада не були повністю позитивними чи повністю негативними феноменами³⁰. Отже, сучасна проблема ОУН–УПА стосується легітимності влади та історичного походження України. Це є питанням історичної легітимності України – котра має культурні відмінності між заходом і сходом, різні мови, і вибір напрямку зближення з Росією чи Європою – відповідь на це запитання не означає, що ми маємо докопатись лишень до однієї версії історії.

Протягом середини 1940-х років, проблема українського націоналізму стосувалась готовності, здатності та права групи вибирати національну ідентичність замість інтернаціональної класової ідентичності – незалежно від того, чи бути націоналістичний рух назагал прогресивним чи шкідливим. Для радянського керівництва того часу, з пропагуванням своєї ідеології, націоналізм вважався перешкодою на шляху поширення інтернаціоналістичних ідей та впливу Радянського Союзу. Схожа ситуація мала місце коли ОУН–УПА були частиною минулого *Радянської Системи*, так як тоді існування повстанців репрезентувало протистояння радянським ідеалам. Під час гласності стало очевидним що радянська ідеологія не може бути толерантною до аргументів про національну історію, тому що такі ствердження суперечили засадам Радянської Системи. Недивно що ОУН–УПА були для них проблематичними, адже це був легітимний протест проти все більш суперечливої ідеології, яку поширював Радянський Союз.

Сьогодні, коли радянська влада і її російське керівництво є частиною минулого, вони також є суб'єктами пере-інтерпретації цього минулого. Однак, багато українців певний час ідентифікували себе з Радянським Союзом (і можливо пам'ятають радянську владу в позитивному баченні); багато говорять російською мовою і можливо навіть ідентифікують себе з Росією. Отже, нові інтерпретації старої Радянської системи є під впливом як особистої історії громадян, так і національної історії країни при побудові її національної ідентичності.

Багато минулих і сучасних проблем УПА відносяться до питання легітимності радянської влади. Це певною мірою є фундаментальним, але невисвітленим непорозумінням між прихильниками різних сторін. Наприклад: в оповідях які спрямовані проти ОУН-УПА є типовим для авторів надавати статистику про насильство над солдатами Червоної армії, як доказ того, що ОУН-УПА були шкідливими для України³¹. Однак, ці факти рідко вважаються важливими чи шокуючими для прихильників ОУН-УПА, котрі вважають що Червона Армія була нелегітимною окупаційною силою.

Ми вважаємо, що це непорозуміння є напевно найбільшою “проблемою”, репрезентованою ОУН-УПА: як Україна має звести до купи і її радянське минуле, і антирадянські елементи її національної історії? Тут йдеться не тільки про примирення – хоча це є важливо – але відображає фактичне запитання: як може історія нації бути одночасно радянською і антирадянською? Чи може нація легітимізувати попередній режим водночас визнаючи право народу на боротьбу проти цього режиму? Нам видається, що вироблення цієї надскладної політичної історії буде ключовим фактором як для вирішення статусу ветеранів, так і для визначення національної біографії України. Рух ОУН-УПА є одним з героїв в цій історії, таким же, як і радянська система. Розуміння і зведення цих історій в одне ціле допоможе краще сфокусувати дискусію про ОУН-УПА, а також допоможе визначити і й інші суперечливі питання щодо української ідентичності сьогодення, багато з яких отримують менше уваги, ніж довготривала проблема ОУН-УПА.

---

¹ Наприклад: Організація українських націоналістів і українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій Комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – Київ, 2005. – С. 3, 60.

² *Blumer H.* Social problems as collective behavior // *Social Problems* – 1971. – № 18. – Рр. 298–306. See also *Spector M., Kitsuse J.* Social problems as claims-making activities // *Spector Malcom, Kitsuse John (eds.).* Constructing Social Problems. Menlo Park, California, 1987. Chapter 5.

³ *Spector M., Kitsuse J.* Social problems: A re-formulation // *Social Problems* – 1973. – № 21. – Рр. 145-159.

⁴ *Мірчук П.* Степан Бандера: Символ революційної безкомпромісності. – Нью Йорк, 1961.

⁵ Наприклад: Без срока давности: Коллективная монография. Войцеховского А., Ткаченко Г. (ред). – Харків, 2001.

⁶ *Marples D. R.* Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. Budapest, 2007. – P. 125.

⁷ *Snow D., Benford R.* 1988. Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization // International Social Movement Research. –1988. – № 1. – P. 197–217.

⁸ *Баран В.* Україна: Новітня історія 1945–1991. – Львів, 2003. – С. 79.

⁹ Державний архів Івано-Франківської області. – Ф-1П, оп. 1, спр. 169, арк. 52–53; спр. 588, арк. 106.

¹⁰ *Mummendey A., Klink A., Brown R.* Nationalism and patriotism: National identification and out-group rejection // British Journal of Social Psychology. – 2001. – № 40. – С. 159–172.

¹¹ Stepan Bandera // Encyclopedia of Ukraine Online. – Retrieved 20/01/2009. URL: <http://www.encyclopediaofukraine.com/pages/B/A/BanderaStepan.htm>

¹² *Троцинський В.* Проти вигадок про так званий „антифашистський рух опору” Українських Націоналістів // Укр. іст. журн. –1988. – № 5. – С. 79–80.

¹³ *Lowenthal D.* The Past is a Foreign Country. – New York, 1985.

¹⁴ *Friedman J.* The past and the future: History and the politics of identity // American Anthropologist. – 1992 – № 94. – P. 837–859.

¹⁵ Наприклад: *Римаренко У.* Український буржуазний націоналізм – Ворог міжнародного об'єднання трудящих. – К., 1970.

¹⁶ *Даниленко С.* Дорогою ганьби і зради. (Історична хроніка), 2-е вид. – Київ, 1972.

¹⁷ *Marples D.R.* Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. Budapest, 2007. – P. 270; також *Іваненко В., Яқунін В.* ОУН і УПА в Другій Світовій Війні: Проблеми історіографії і методології. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 3-4.

¹⁸ Організація українських націоналістів і українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій Комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – С. 24, 29.

¹⁹ Державний архів Сумської області. – Ф-Р. 42, оп. 1, спр. 302, арк. 52–53.

²⁰ Наприклад: *Snyder, T.* The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999. – New Haven, Conn. – P. 201, 203.

²¹ Без срока давности: Коллективная монография. – С. 223–240.

²² *Коваль М.* Україна в Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999.—С. 149–151.

²³ *Burke K.* A Rhetoric of Motives. Berkeley, California, 1969. – P. 20–22.

²⁴ *Чередніченко В.* Анатомія зрадника: Український буржуазний націоналізм – Знаряддя анти-радянської політики імперіалізму, 2-е вид. – К., 1983. – С. 99–101.

²⁵ *Іваненко В., Яқунін В.* Назв. праця. – С. 53.

²⁶ *Коваль М.* Назв. праця. – С. 153–154.

²⁷ *Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С.* Новітня історія України, I: 1939-2001. – К., 2001.—С. 5-8. Також: *Мисан В.* Оповідання з історії України. – К., 1997.—С. 179–181.

²⁸ *Львошин І.* До питання про Волинську трагедію в 1943–44 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 116–122.

²⁹ *Лисенко О.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5.—С. 3–13.

³⁰ *Мірончук В., Ігоший Г.* Історія України. – К., 2002.—С. 215–216, 221–222.

³¹ *Іваненко В., Яқунін В.* Назв. праця. – С. 3–4.